

İslâmî Pratiklerin Kurumsallaşmasında Tasavvuf Hareketlerinin Rolü ve Modern Dönemde Tarikatların Yeni Konumu

The Role of Sufi Movements in the Institutionalization of Islamic Practices and the New Position of Religious Orders in the Modern Era

İbrahim KAYGUSUZ

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Sosyoloji Kitap Yazım Komisyonu Başkanı, Dr., Ministry of National Education, The President of the Commission of Sociology Coursebook Writing, Ankara/Türkiye. ibrahimkaygusuz@gmail.com orcid.org/, 0000-0001-9682-751X

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü – Article Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	3 Nisan / April 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	12 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	28 Haziran / Haziran 2022
Yayın Sezonu	Haziran - June
Issue - Sayı	13

Atıf / Cite as: Kaygusuz, İbrahim. “İslâmî Pratiklerin Kurumsallaşmasında Tasavvuf Hareketlerinin Rolü ve Modern Dönemde Tarikatların Yeni Konumu: The Role of Sufi Movements in the Institutionalization of Islamic Practices and the New Position of Religious Orders in the Modern Era”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 13 (June / Haziran 2022), 87-114.

<https://doi.org/10.53427/katre.1097738>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Copyright © Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Turkey. All rights reserved.

İslâmî Pratiklerin Kurumsallaşmasında Tasavvuf Hareketlerinin Rolü ve Modern Dönemde Tarikatların Yeni Konumu

İbrahim KAYGUSUZ

Öz

Din, ferdi ve toplumsal fonksiyonları olan çok yönlü bir olgudur. Allah'ın indirdiği, itikad, ibadet, muamelat ve ahlâkı içeren İlahî kanunlar manzumesi olan din, insanlığın var olduğu her yerde mevcut olmuş ve her dönem bireyin hayata bakışını şekillendirmiştir. Toplumsal ilişkilerin özel bir türünün ortaya çıkmasını sağlayan din öncelikle bireyin bilincine yerleşip kök salmakta ardından da topluluk/toplum oluşturuvcu bir etki meydana getirmektedir. Bu açıdan insanların dinleri ile "dünya kurmaları" arasında sosyolojinin konusu olan özel bir ilişki türü mevcuttur.

İslâm dininin bir yorum biçimi olan tasavvuf, İslâm'ın bireysel ve sosyal fonksiyonlarını yerine getirmesinde aracı ilim dalı ve bir yaşam formu rolünü oynamıştır. İslâm tarihinde zühd olarak ortaya çıkan, daha sonra tasavvuf hareketleri ve nihayet tarikat kurumları olarak varlığını devam ettiren dinî yapılanmalar yüzyıllar boyunca ibadet, ahlâk ve âdâba ait içeriklerin bireysel ve toplumsal düzeyde yaşatılmasına önyak olmuşlardır. Tövbe, sabır, tevekkül ve ihlas gibi bir dizi İslâmî pratiğın kavramsallaşmasında ve kurumsallaşmasında rol oynayan tasavvuf hareketleri sosyalleşmenin, toplumsal kimlik inşa etmenin, toplumsal dayanışma bilinci geliştirmenin, kardeşlik ruhu tesis etmenin, toplumsal bütünleşme sağlamanın ve mânevî doyuma ulaşmanın aracı olmuştur.

Kur'an'ın emirlerine ve Hz. Peygamberin sünnetine uygun bir şekilde yaşamak anlamındaki tasavvuf; bâtın ilmi, güzel ahlâk ve kalp temizliği demektir. Nefisle mücahede yolu ile Allah'a teslim olmak ve böylece arzu edilen İslâmî hayatı yaşamak olan tasavvufta ibadetler Allah rızası için yapılmaktadır. Ruhî bir tasfiye ve vicdana ait bâtın ilmi olan tasavvuf; Allah'ın zât, sıfat ve esmaları ile bunların tecellilerinden söz eden bir hikmettir. Bir döneme kadar kitap ve sünnete uymak, emirlere ve nehiylere itaat etmek, nefsi tezkiye etmek ve kalbi tasfiye etmek gibi pratikleri önceleyen tasavvuf; İbnü'l-Arabî ile birlikte teorik ve felsefî bir boyut kazanmıştır.

Tasavvufun kurumsal mekânları olan dergâhlar, eğitim yeri olarak yüzyıllarca müritlerin ahlâken yetiştirildiği; mürşitlerin irşâd için hazırlandığı yerler olmuştur. Bununla birlikte on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayarak bütün dünyaya yayılan modernleşme olgusu toplumsal hayatı geleneksel kalıplardan eşi görülmemiş düzeyde koparmıştır. Müslüman toplumların kurumsal yapılarından olan tarikat bu durumdan ileri düzeyde etkilenmiştir.

Bireysel ilişkilerden, gündelik hayata, değerlere ve inançlara kadar toplumsal hayatın bütün alanlarını kuşatan modernleşme radikal bir toplumsal değişim hedeflemiştir. Müslüman toplumların modernleşme ile olan ilişkilerinde bu radikal değişim özellikle modernleşme-din ilişkilerinde ön plana çıkmıştır. Bu ilişkide Batı genelde dönüştüren, Müslüman dünya ise genelde dönüsen

konumunda olmuştur. Modernleşme özellikle Osmanlı toplumunun yerleşik geleneği olan din olgusu üzerinde sarsıcı bir etki yapmıştır. Bu bağlamda uluslaşma ve bireyselleşme süreçleri modernleşmenin uzantıları olarak Osmanlı toplumundaki İslâmî kurumları zayıflatmıştır. Dinî kurumsallaşmanın yoğunlaştığı bir alan olarak tasavvuf bu süreçten ziyadesiyle etkilenmiştir. Modernleşme sürecinin kurumsal tasavvuf (tarikatlara) üzerindeki etkisi geleneğin büyük ölçüde tasfiyesi ve meşayihin konumunun değişmesi ile sonuçlanmıştır.

Tarikat özellikle II. Mahmut dönemi ile birlikte güç kaybı yaşamaya başlamışlardır. Erken Cumhuriyet döneminin zorla modernleştirme politikaları bu güç kaybını daha da ileriye taşımış ve tarikatların faaliyetlerinin yasaklanması ile sonuçlanmıştır. Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan tarihsel süreçte siyasal erkin tarikat hareketlerine karşı sergilediği olumsuz tutum bu kurumlara dönük hukukî yasağın günümüze kadar devam etmesini beraberinde getirmiştir. Ne var ki hukukî yasağın, ictimâî olgusal varlıklarını yok edememiştir. Modernleşme bir taraftan tarikatların yapısal formlarını dönüştürürken diğer taraftan dinî grupların ilişki biçimlerini, faaliyet tarzlarını ve kurumsal yapılanmalarını birbirine yaklaştırarak benzeştirmiştir. Geleneksel tarikat hareketleri yeni ve modern formlar içinde varlıklarını devam ettirme yoluna gitmiştir. Bu süreçte hareketlerin isimleri dışında birçok fonksiyonu değişmiştir.

Modernleşme süreci ile birlikte cumhuriyet dönemine özgü yeni dinî gruplar da ortaya çıkmıştır. Risale-i Nur hareketi bunların başında gelmektedir. Bu hareketin yeni döneme özgü bir tebliğ dili, söylem ve eylem biçimi geliştirdiği görülmektedir. Bu hareket, model olarak tarikatların söylem ve uygulama biçimlerini aşan bir görünüm sergilemektedir. Bu harekete ait eylem modelinin Hz. Peygamber ve asr-ı saadet uygulamalarına göre şekillendiği hareketin kurucu aktörü Said Nursî tarafından dile getirilmektedir.

Mezhepler ve tasavvuf gibi araçsal kurumlar ilim dalları ve hareketleri, esasında İslâm'ın teorik ve pratik çerçevesine uygun cemaat ve ahlak anlayışları inşa etmişler ve böylece İslamiyet ile toplumsal hayat arasında kurulan bağın derinleşmesine katkı sağlamışlardır. Fakat değişen toplumsal şartlar ve yaşanan modernleşme süreci özellikle tarikat kurumu üzerinde sarsıcı bir etki meydana getirmiştir. Tarikat hareketlerinin form değiştirerek varlığını devam ettirme çabalarına rağmen lâik rejimin yasakları sebebiyle bu geleneksel/tarihsel tebliğ kanalının hareket alanı daralmış ve hatta fonksiyonsuz kalmıştır. Bu durum Said Nursî'nin bu olgu ile ilgili dikkat çekici bir tutum geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Said Nursî, “Bu zaman tarikat zamanı değil, imanı kurtarmak zamanıdır.” diyerek bu kurumsal yapıların hareket alanlarının daralmasına ve etkin bir fonksiyon icra edememelerine dikkat çekerek iman alanına vurgu yapmıştır. Nursî'nin bu söylemi zühd veya tasavvufun özüne değil kurumsal kimliğe bürünmüş tarikat yapılanmalarının bazı eylem biçimlerine ve kimi itikadî yaklaşımlarına dönük olmuştur. Doküman analizi metodunun esas alındığı bu çalışmamızda sonuç olarak Said Nursî'nin tarikat hareketleri ile ilgili tarihsel hafızayı ötelemediği/önemsediği ama -tartışmaların geri planından haberdar olarak- bu tarihsel tecrübenin ötesine uzandığı ve doğrudan asr-ı saadet, sahabeler ve Hz. Peygamber'le imanî/itikadî bir bağ kurarak yeni bir söylem ve eylem biçimi geliştirdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İslâmî pratikler, Kurumsallaşma, Tarikat, Modernleşme, Risale-i Nur Hareketi.

The Role of Sufi Movements in the Institutionalization of Islamic Practices and the New Position of Religious Orders in the Modern Era

Abstract

Religion is a sophisticated phenomenon with individual and social functions. Religion, which is an individual's belief and worship life, the view of the universe, the sense of surrender to the creator and the effort to understand the world above the emotions, has been present wherever humanity exists and has shaped the individual's view of life in every period. Religion, which provides the emergence of a special type of social relation, first settles in the consciousness of the individual and takes root, and then creates a community / society-forming effect.

Sufism, which is an interpretation of Islam, played the role of an intermediary institution in fulfilling the individual and social functions of Islam. The religious structures that emerged as asceticism in the history of Islam and continued their existence as Sufi movements have led to the survival of the contents of worship, morality and etiquette at the individual and social level for centuries. Sufi movements, which played a role in the institutionalization of a number of Islamic practices such as repentance, patience, tawakkul and sincerity, became the means of socialization, building social identity, developing social solidarity awareness, establishing a spirit of brotherhood, social integration and reaching spiritual satisfaction.

Sufism, which means living in accordance with the orders of the Qur'an and the sunnah of the Prophet, means inner wisdom, good morals and cleanliness of the heart. In Sufism, which is to surrender to Allah by fighting against nafs and thus live the desired Islamic life, worship is done for the sake of Allah. Sufism, which is a spiritual purification and inner wisdom of conscious, is a wisdom which mentions about Allah's essence, attributes and names and their manifestations. Sufism, which prioritized practices such as following the book and sunnah, obeying orders and prohibitions, purifying the soul and purifying the heart, gained a theoretical and philosophical dimension with Ibn al-Arabi.

Dervish lodges, which are the institutional places of Sufism, have been the places where followers were trained morally for centuries and where the mentors were prepared for guidance. However, the phenomenon of modernization, which started in Europe in the seventeenth century and spread all over the world, broke off social life from traditional patterns at an unprecedented level. Sufi movements, which are one of the institutional structures of Muslim societies, were greatly affected by this situation. Modernization, which encompasses all areas of social life from individual relations to daily life, values and beliefs, aims a radical social change. This radical change in the relations of Muslim societies with modernization has come into prominence, especially in modernization-religion relations. In this relationship, the West has generally been in a transforming position, while the Muslim world has been the transformed one. Modernization had a particularly shocking effect on the religion phenomenon, which was the permanent tradition of Ottoman society. In this context, the processes of nationalization and individualization, as extensions of modernization, weakened Islamic institutions in Ottoman society. Sufism, where religious institutionalization is concentrated, has been greatly influenced by this process. The effect of the modernization process on institutional sufism (religious order) resulted in the desertion of the tradition and the change of the position of the sheikh.

Religious orders began to lose power, especially with the reign of Mahmut II. The modernization policies forced in the early Republican period carried this loss of power a step further and resulted in the prohibition of the activities of the religious orders. The negative attitude of the political power towards the religious orders in the historical process from the Ottoman Empire to the Republic has caused the legal ban on these institutions to continue until today. While modernization transformed the structural forms of the religious groups, on the other hand, it brought the relationships, activities and institutional structures of religious groups closer. Traditional sect movements have continued their existence in new and modern forms. In this process, many functions of the movements have changed, except their names.

Along with the modernization process, new religious groups specific to that era emerged. Risale-i Nur Movement is a leading one. It is seen that this movement developed a communication, discourse and action specific to the new period. As a model, this movement exhibits an appearance that transcends the discourse and application forms of traditional fiqh, kalam and sufism institutions. Said Nursi, the founder of the movement, states that the action model of this movement was shaped according to the practices of the Prophet and the Age of Bliss.

Instrumental institutions such as fiqh, kalam and sufism built additional understandings of worship, community and morality in addition to the theoretical and practical framework of Islam, and thus contributed to the deepening of the bond established between Islam and social life. However, the changing social conditions and the modernization process have had a shocking effect, especially on the institution of Sufism. Despite the efforts of the religious orders to maintain their existence by changing form, the scope of this traditional/historical communication channel has narrowed and even remained dysfunctional. This situation led Said Nursi to develop a remarkable attitude about this phenomenon. By saying “This is not the time for the religious orders, it is the time to save the faith.” Said Nursi draw attention to the narrowing of the movement areas of these institutional structures and to their inability to perform an effective function. This discourse of Nursi was not directed to the essence of asceticism and Sufism, but to some forms of action and belief approaches of the religious orders that assume an institutionalized identity. As a result, it is understood that Said Nursi cared about the historical memory about the religious order movements, but - being aware of the background of the discussions - he went beyond this historical experience and developed a new form of discourse and action by establishing a faith/belief connection with the Age of Bliss, the Companions of Prophet Muhammed and the Prophet Muhammed.

Keywords: Religion, Islamic practices, Institutionalism, Sufism, religious orders, modernization, Risale-i Nur Movement

Giriş

Din, Allah'ın indirdiği, itikad, ibadet, muamelat ve ahlâkı içeren İlahî kanunlar manzumesidir. Dinin ferdi ilgilendiren yönü kadar toplumu ilgilendiren tarafları da bulunmaktadır. Dinin kanun koyucu, düzen oluşturucu, bütünleştirici vb. fonksiyonları onun toplumsal yönü ile ilgilidir. Toplumsal dünyayı inceleyen sosyoloji, insanların dinleri ile “dünya kurlmaları” arasında mevcut bulunan özel ilişki türüne odaklanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in emirleri ve Hz. Peygamber'in sünneti dairesinde yaşamayı gaye edinen tasavvuf İslâm'ın bir yorum biçimi olarak birçok sosyal fonksiyonu yerine getirmektedir. Kardeşlik şuuru geliştirmek, toplumsal kimlik inşa etmek, fertlerin sosyalleşmelerinin aracı olmak ve toplumun din olgusu etrafında bütünleşmesine katkıda bulunmak bunlardan bazılarıdır. İslam tarihinde hicrî ikinci/miladî sekizinci yüzyılın sonuna kadar zühd olarak ön plana çıkan yaşama biçimi, sonrasında tasavvufi formlara dönüşüp sûfî düşünceyi oluşturmuş ve sonrasında hicrî altıncı/miladî on ikinci asırdan itibaren tarikat şeklinde kurumsallaşarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Tasavvuf hareketleri başlamadan önce ortalama bir Müslüman bireyde bulunması gereken inanç, ibadet, ahlak ve adaba ait özelliklerin hepsine birden zühd denilmiştir. ¹ Faydası olmayan şeylere karşı ilgisiz davranmak ve ondan yüz çevirmek anlamındaki zühd, dengeli bir hayatın gereği olan aşırı ve yersiz lezzetten kaçınmayı, servet ve zenginliği Allah'ın rahmet ve nimeti olarak bilmeyi ve hakiki rızkı verenin Allah olduğunu hatırlamayı dile getirmektedir. Zühd kavramı zaman içinde yerini tasavvufa bırakmıştır. Tarikatlar, tasavvufa ait itikadî kabullerin pratiğe dönüşmesi ve kurumsallaşmasıdır. Âdâb ve erkân, kurumsallaşan tasavvufun (tarikatin) pratikleridir. Bu standartlaştırılmış pratikler gündelik hayatta ve tarikatlara ait mekânlarda uygulanmaktadır. Tövbe, sabır, tevekkül, ihlas, şükür, muhabbet vb. pratikler, bu hareketlerin mensuplarınca temel referanslar olan âyet ve hadislerden içtihat yoluyla çıkarılmıştır. Bu içtihatlar genellikle tarikatların kurucu aktörlerine (pîrlere) veya saff-ı evvel önderlerine (pîr-i sânilere) önderlerine aittir. Tarikatların kurumsal pratiklerine göre şekillenen ritüeller, semboller ve metaforlar bu içtihatlarla göre biçim kazanmıştır.

¹ Himmet Konur, “Zühdden Tasavvufa Geçiş, Tasavvuf'un Gelişimi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Köse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 138-139.

Tarihsel ve güncel tarikatlar içinde kurumsallaşan pratikleri (âdâb ve erkân) fazla olan birçok tarikat bulunmaktadır. Kâdirîlik, Nakşibendîlik, Mevlevîlik, Şâzilîlik ve Bektaşîlik bunlardan bazılarıdır. Tarihî süreçte tarikatların sosyal bünyelerinde kurumsallaşan İslâmî pratikler hem nicelik itibarı ile artmış hem de nitelik açısından derinleşmiştir. Bu tarikatların âdâb ve erkânı, zengin bir sembolizm içermektedir.

Gündelik hayatı geleneksel kalıplardan koparan modernleşme yeni bir toplum tipi önermekte ve evrensel ilkeler dayatmaktadır. Müslüman toplumlar modernleşme sürecinde Batı ile olan ilişkilerinde hep dönüşen konumunda olmuşlardır. Bu süreçte dinî kurumsallaşmalar yapısal olarak zayıflamış özellikle tarikat kurumu güçlü konumunu kaybetmiş, hatta kanunen tasfiye edilerek yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Tarikat hareketleri modernleşme süreci ile birlikte yaşanan değişime ayak uydurabilmek için geleneksel formlarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple bu hareketlere ait çoğu uygulama biçimi de fonksiyonunu yitirmiştir. Dinî hayat sahasında meydana gelen bu boşluğa mukabil gelecek şekilde, yeni döneme özgü bir dinî grup olarak ortaya çıkan Risale-i Nur hareketinin gelişen toplumsal şartlara uygun olarak geliştirdiği söylem ve eylem biçimi araştırılmaya değer bir konu olarak görülmektedir.

Bu çalışmada İslâmî pratiklerin kurumsallaşmasında tasavvuf hareketlerinin rolü ve modern dönemde tarikatların yeni konumu din sosyolojisi bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Tarama yöntemine uygun olarak ilgili literatür taranmış ve nitel veriler bu bağlamda ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel amacı, modernleşmenin İslâmî pratikleri kurumsallaştıran tarikatların toplumsal konumunu zayıflattığı, alt amacı ise tarikatların zayıfladığı modern dönemlere özgü bir dinî cemaat olarak Risale-i Nur hareketinin asr-ı saadet ile kurduğu ilişki üzerinden yeni bir söylem ve eylem biçimi geliştirdiğidir.

1. Din ve Toplum

Din kelimesinin tarifi ve etimolojisi konusunda ortak bir sonuca ulaşılamamıştır. Arapça “deyn” kökünden masdar veya isim olduğu, Arâmî-İbrânî bir kökten geldiği veya Sanskritçe “dharma” kelimesinden çıktığı gibi birçok yaklaşım bulunmaktadır. Sözlüklerde bu kavrama ceza, mükâfat, hüküm,

hesap, itaat, ibadet, adet, hâl, şeriat, kanun, yol, mezhep, millet vb. anlamlar verilmiştir.²

Bütün toplumlarda ortak olan ve kadim toplumlarda hayatın tamamını kuşatan din olgusu, insanla ilâhî kudret arasındaki ilişki sistemidir. Din, ferdin inanç ve ibadet hayatı, itikad, ibadet, muamelat ve ahlâkî içeren İlahî kanunlar manzumesidir. İnsanların dinleri ile “dünya kurmaları” arasında sosyolojinin konusu olan özel bir ilişki türü mevcuttur.³

Din, insanlığın var olduğu her yerde mevcut olmuş, her dönem ferdin davranışlarının kaynağı olmuş ve onun hayata bakışını şekillendirmiştir.⁴ Dolayısıyla dinî olmayan hiçbir toplum yoktur. Bu anlamda örgütlenme şekli ne olursa olsun bütün toplumlarda yaratıcı, ölüm ve sonrası, ruh ve onun kökenine dair inanç sistemleri bulunmaktadır. Çünkü dinin sosyal bütünlüğü sağlayıcı, yardımlaşmayı ve diğerkâmlığı teşvik edici, toplumsal dünyaya düzen getirici vb. fonksiyonları bulunmaktadır. Bu anlamda toplumsal ilişkileri ve etkileşim biçimlerini inceleyen sosyoloji, din kaynaklı bütün sosyal olayları da incelemektedir. Bunun için sosyolojinin yaptığı din tariflerinde dinin toplumla olan münasebetleri ve fonksiyonları da ön plana çıkmaktadır.⁵

Geleneksel toplumların din ile ilişkisini inceleyen Durkheim dini, bir inanç meselesi olmaktan çıkararak toplumdaki işlevselliği açısından ele almaktadır. Ona göre ayinler, bireyleri bir araya getirdiği ve bütünleşme duygusu oluşturduğu için odaklanılması gereken bir etkinliktir. Durkheim'e göre, ayin dinin temelidir.⁶ Giddens, Durkheim'in sosyolojik bir anlam yüklediği dinî törenlerin hem yeni fikirler ve düşünce kategorileri ürettiğini hem de mevcut değerleri yeniden doğrulama rolü oynadığını dile getirmektedir.

² Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312-320; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011), 15-16.

³ Peter L. Berger, Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi, *Din ve Modernlik Toplum Bilim Yazıları I*, der ve çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 125; Jean Chevalier, *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın (Konya: Litera Türk Yayınevi, 2011), 31; Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 81.

⁴ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, yay. haz. Hüseyin Özel & Cemal Güzel (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000), 462.

⁵ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz, yay. haz. M. Rami Ayas (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2016), 98; Thoman Luckmann, *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*, çev. Ali Coşkun- Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 12-15; Emile Durkheim, *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Türkçesi Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yayınevi, 2010), 335.

⁶ Emile Durkheim, *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, 475-514.

Ona göre dinin geleneksel toplumlarda sadece birtakım duygu, fikir ve etkinliklerden ibaret olmayıp bireylerin düşünme tarzını da belirleyen bir olgu olduğunu ifade etmektedir.⁷

Sonuç itibariyle din ilahî bir tekliftir ve bir tecrübedir, yani imtihandır.⁸ Dinin bireylerin imtihanı, tecrübesi, imanı ve inancı ile ilgili yönü kadar toplumu ilgilendiren tarafları da bulunmaktadır. Dinî düşünceler ve ibadetler, toplumla etkileşim halindedir. İnsanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin özel bir türünün ortaya çıkmasını sağlayan din öncelikle bireyin bilincine yerleşip kök salmakta ardından da topluluk /toplum oluşturucu bir etki meydana getirmektedir. Dine özgü tasavvurlar fertleri birleştirmekte ve onları birbirine bağlayan bir köprü rolü oynamaktadır.⁹

2. Tasavvuf ve Dönemleri

Tasavvuf, Kur’an-ı Kerim’in emir ve yasakları dairesinde ve Hz. Peygamberin sünnet-i seniyyesine uygun bir şekilde özenli yaşamaktır. Bâtın ilmi olan tasavvuf güzel ahlaka ve kalp temizliğine sahip olmak, nefisle mücadele yolu ile Allah’a teslim olmak ve böylece arzu edilen İslâmî hayatı yaşamaktır.¹⁰

Tasavvufta ibadetler Allah’ın rızasını kazanma gayesi ile yapılmaktadır. Ferdin vicdanında ilahî emirlere karşı hassas davranmayı, vazife şuurunu ve takvayı geliştirmeyi amaç edinen tasavvuf; nefis, heva ve heves karşısında dikkatli olmaya sevk etmektedir. Kelâbâzî’ye (ö. 380/990) göre tasavvuf tövbe, sabır, tevazu, şükür ve tevekküldür.¹¹ Bu bağlamda tasavvufun kabz-bast, cem-fark, setr-tecelli, kurb-bu’d ve şeriat-hakikat olduğu da ifade edilebilir.¹²

Gayesi itibariyle tasavvuf kâmil insan yetiştirmeyi maksat edinmektedir. Kâmil insan ihsân mertebesine ulaşan, nefisini terbiye, tezkiye ve tasfiye ederek Allah’ın emir ve yasaklarına uyan, ilahî hükümleri yerine getiren, hayatın ve varlığın hikmetini kavrayan, ilahî mârifeti ve rızayı hedefleyen, beşerî

⁷ Giddens, *Sosyoloji*, 471.

⁸ Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2014), 360; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 52.

⁹ Freyer, *Din Sosyolojisi*, 16-56.

¹⁰ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 28-29.

¹¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 141-220.

¹² Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi Sufilerin İnanç ve Ahlakı*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2009), 114-137.

zaaflardan sıyrılarak ilahî ahlâk ile ahlaklanan, Hakk'a ve halka hizmeti vazife edinen kimsedir.¹³

Tasavvuf ruhî bir tasfiye, vicdana, keşfe, şuhuda ve sırta ait bâtin ilmi, hakikat ve hikmettir. Tasavvuf Allah'ın zât, sıfat ve esmâsı ile bunların tecellilerinden söz eden bir ilim ve hikmettir. Belli bir döneme kadar kitap ve sünnete uymak, emirlere ve nehiylere itaat etmek, kalbi mâsivâyâ muhabbetten uzak tutmak, nefsi tezkiye etmek, kalbi tasfiye etmek gibi pratikleri önceleyen tasavvufun, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile birlikte teorik ve felsefî bir boyut da kazandığı/teozofi hâlini de aldığı ifade edilebilir. Tasavvuf'un yayılmasında İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fusûs'u*, Fahrüddîn-i Irâkî'nin (ö. 688/1289) *Lemeât'ı* ve Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *Levâ'yih'i* önemli rol oynamıştır.¹⁴ Tasavvufun İbnü'l-Arabî ile birlikte felsefî bir boyut kazandığını ifade eden Affî'ye göre daha önce bazı sûfilerde nüve halinde bulunan tasavvuftaki felsefî yaklaşım İbnü'l-Arabî ile birlikte bir sistem haline gelmiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre sûfî mertebelerinin başı ve tasavvuftaki bâtinî bilgilerin vatanı Hz. Muhammed'dir(sav). O'na göre Muhammedî hakikat sûretten çok bâtında ve özde aranmalıdır.¹⁵

Öte yandan tasavvuf tarihini ana hatları ile üç döneme ayırmak mümkündür: zühd, tasavvuf ve tarikat. Zühd dönemi, asr-ı saadetle başlayan, tabiîn ve tebeu't-tabiîn devrini ve ilk iki asrı içine alan, tasavvuf kavramlarının zuhuruna kadar olan dönemdir. Tasavvuf dönemi, sûfî ve tasavvuf kavramlarının kullanılmaya ve ilk sûfî adlarının duyulmaya başlandığı hicrî ikinci/miladî sekizinci yüzyıl sonundan, tarikatların zuhur ettiği devreye kadar olan üç, üç-buçuk asırlık bir dönemdir. Tasavvuf bu dönemde şekillenmeye başlamış, ilk sufi meslekler ve bazı hankâhlar zuhur etmiş ve Cüneyd (ö. 297/909), Bâyezîd (ö. 234/848 [?]), Nûri (ö. 295/908), Hallâc (ö. 309/922), Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi büyük sûfî ve mutasavvıflar bu dönemde yetişmiştir. Tarikat dönemi, tasavvuf müesseselerinin en güçlüsü olan tarikatların ortaya çıkarak sosyal hayatın bir parçası hâline geldiği hicrî altıncı/miladî on ikinci yüzyıldan başlayarak,

¹³ Dilaver Gürer, "Tasavvufun Konusu ve Gayesi", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Köse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 20-21.

¹⁴ Cavit Sunar, *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 7-11.

¹⁵ Ebü'l-Alâ Affî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 75.

tasavvufî tefekkürün büyük temsilcilerinin yetiştiği; zaman zaman medrese-tekke çatışmalarının gündeme geldiği, şiir ve edebiyatta güçlü tasavvufî ürünlerin ortaya çıkarıldığı, günümüze kadar devam eden dönemdir.¹⁶

Hicrî ikinci/miladî sekizinci yüzyıldan itibaren zikir ve sohbet için hankahlar kurmaya başlayan tasavvuf ehli, ilerleyen zamanlarda dergâh, tekke, zaviye vb. tasavvuf merkezlerinde faaliyetlerde bulunmak için birtakım kurallar yani âdâb ve erkân ortaya koymuştur. Dinî değerleri pratikleştirerek topluma mal eden kurumsal tasavvuf/tarikatlar hem tarihte hem de günümüzde kâmil insan yetiştirmeyi faaliyetlerinin temeli yapmıştır.

Öte yandan İslâm tarihinde kültürel coğrafyalara ve tutumlara bağlı olarak çeşitli tasavvuf mektepleri teşekkül etmiştir. Medine, Basra, Kûfe ve Horasan mektepleri zühd döneminin mektepleri olarak ortaya çıkarken Bağdat, Şam, Horasan, Mâveraünnehir, Mısır ve Endülüs mektepleri de tasavvuf dönemine ait mektepler olarak teşekkül etmiştir. Tasavvufî mektep, meslek ve meşreplere göre, melamet, fütüvvet, muhabbet, gece ibadeti, aşk, tevhid vb. davranış pratikleri ortaya çıkmıştır.

Dayanışma, sohbet/zikir halkaları oluşturma vb. davranış pratikleri üzerinden toplumsal bir şuur ve kardeşlik bilinci tesis eden tasavvuf toplumsal kimlik inşa etme, sosyalleşme aracı olma ve bütünleşme sağlama gibi birçok toplumsal fonksiyonu yerine getirmiştir ve getirmektedir. Dolayısıyla toplum, dinin bir yorum biçimi olan tasavvuf yoluyla dayanışma içine girmekte, mânevî ve ruhsal bir doyuma erişmektedir.¹⁷

3. Tasavvufun Kurumsallaşması

Tasavvuf gibi diğer İslâmî ilimler de hicrî ikinci/miladî sekizinci asrın ortalarından itibaren bağımsızlıklarını kazanmaya başlamıştır. Önceleri bir Müslüman'ın ihtiyaç duyduğu her türlü bilgi için “fıkıh” tabiri kullanılırken sonraki yıllarda akaid ve tevhide dair bilgiler “el-fıkhu'l-ekber”, ibadet, muamelat ve ukubata dair bilgiler “fıkıh” veya “fıkıh-ı zahir”, nefis terbiyesi ve tezkiyesine dair bilgiler ise “fıkıh-ı bâtın” olarak ele alınmıştır. Tasavvufun

¹⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 81; Dilaver Gürer, *Düşünce ve Kültür'de Tasavvuf* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 39; Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 3.

¹⁷ Ergün Yıldırım, *Suff Sosyoloji Maneviyatın Toplumsal Varoluşu* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 31-37, 125.

ortaya çıkışıyla birlikte fikh-ı bâtin olarak bilinen bilgiler bu ilmin konuları arasında yer almaya başlanmıştır.¹⁸

En-Nedvi'ye göre fikh dıştan tasavvuf ise içten bakıştır. Fikhın konusu olan zâhirî hükümlere tasavvuf içten ve ruh cephesinden bakmaktadır. Örneğin namaz, oruç vb. ibadetlerin zâhirî şekli fikh ilminin konusu iken aynı ibadetlerin huşu ve huzur gibi bâtinî yönü tasavvufun konusudur. Namazın aslı gayesi olan kalp huzuru ve zikrullah bâtinî bir surettir ve bunların ahkâm ve tafsilî fikh-ı bâtin olan tasavvuf ilminde mündemiçtir. Hakeza zâhirde, muayyen vakitlerde yemekten, içmekten nefsi menetmek olan oruç ibadetinin özü ve ruhu takvadır. Takva ise tasavvufun ilgi alanıdır. Kişinin, âhirette kurtuluş ve selâmeti, zâhirî amellerinin sıhhati ile ilgilidir. Bu da sağlam bir akideye, imana, ihlâsa ve niyete bağlıdır. Bunlar ise bâtinî yol olan tasavvufun alanlarıdır.¹⁹

Fikh, tasavvuf, kelâm ve mezhep gibi alanlar İslâm'ın farklı yorum biçimleri olarak zaman içinde kurumsallaşmışlardır. İslâm tarihinde kurumsallaşma sürecini erken dönemlerde gerçekleştiren alanların başında ilim gelmektedir. İlimdeki erken dönem kurumsallaşma önce fıkıhta, sonra kelâmda, daha sonra ise tasavvufta kendini göstermiştir.²⁰ Bu bağlamda fikh, Kur'ân ve sünnetin ahkâmı etrafında şekillenen bir norm seti ve rasyonel bir hukuk düzeni inşa ederken tasavvuf, tarikatlar yoluyla feridin hayatını düzenleyen kurallar manzumesi inşa etmiştir.

Ebu Zehra İslâm dünyasındaki kurumsallaşma olgusunun ortaya çıkışı ile Müslümanlar arasındaki fikrî ihtilaflar arasında bir ilişki kurmaktadır. Ona göre tasavvurlar ve ilgi alanlarına ait farklılıklar medeniyet ve ilerleme yolundaki bireysel ve grupsal ihtilafları arttırmış böylece çeşitli felsefî, sosyal ve dinî doktrinler ortaya çıkmıştır.²¹ Fertlere, coğrafi bölgelere ve mizaçlara bağlı olarak şekillenebilen meslek ve metot farklılıklarının doğurduğu kurumsal yapılanmaların başında mezhepler gelmektedir.

İslâmî kurumsallaşmayı mezhepler/fırkalar bağlamında üç kısma ayırmak mümkündür: siyasî, itikadî ve fikhî. Uygulama ve yönetim alanında

¹⁸ Dilaver Güner, "Tasavvufun Müstakil Bir İlim Haline Gelişi, Tasavvufun Gelişimi", *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 139.

¹⁹ Abdu'l-Bârî en-Nedvi, *Kur'ân ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*, trc. Mustafa Ateş (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996), 33-34.

²⁰ Dilaver Güner, *Düşünce ve Kültür'de Tasavvuf*, 36-39; Dilaver Güner, *Tasavvufun Konusu ve Gayesi*, 31.

²¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi İtikadî ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 9.

ortaya çıkan siyasî mezhepler “fırka” olarak da isimlendirilmektedir. İslâm tarihinde en keskin ayrılıkların ve çatışmaların yaşandığı bir kurumsal alandır. Hâricilik ve Şiilik bu fırkaların başında gelmektedir. İtikadî mezhepler ise fikrî ve teorik tartışmaların ürettiği mezhepsel kurumsallaşmadır. Bunlara da İslâm tarihi literatüründe “fırka” denilmektedir. Cebriye, Kaderiyye, Mürchie, Mu’tezile, Eş’ariye ve Maturîdiye bunların başında gelmektedir. Son olarak fikhî mezhepler günlük pratiklere dönük ihtiyaçların ürettiği kurumsallaşmadır. Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Malikî, Caferî vb. mezheplerin başını çektiği bu kurumsal yapıların temel özelliği çözüm odaklı olmalarıdır.²² Fikhi mezhepler, müslümanların davranış pratiklerini kolaylaştırıcı fonksiyonlara sahiptir. Bu özelliklerinden ötürü İslâm tarihinde hayır ve bereket kaynağı olarak kabul edilmişlerdir. Siyasi ve itikadî mezheplerin bir kısmında fikhî unsurlar da ön plana çıkmıştır. Bunlardan özellikle Şia mezhebi dikkat çekmektedir.

İslâm tarihinde kurumsallaşmanın en çok görüldüğü alan tasavvuf olmuştur. Tasavvuftaki kurumsallaşma hem nicel anlamda gerçekleşmiş, hem de nitel bir derinlik kazanmıştır. Kurumsallaşan tarikatlar kendilerini İslâm’ın manevî pratikleri olarak görmüş ve her fırsatta şeriata bağlılıklarını dile getirmişlerdir. Tarikatlar, kurumsallaşma süreçlerinde İslâm’dan olmayan unsurlarla iç içe olmaya başladıkları zaman onları meşrulaştırma yoluna gitmişler ve bu temaslarını âyet ve hadislerle ait yorumlarla (içtihat) temellendirmek istemişlerdir.

Bazı yaklaşımlar, yorumları Ehl-i sünnet ve şeriat çizgisinde olan sûfilik ve tarikat kurumsallaşmalarını ortodoks olarak kabul ederken, İslam dışı unsurlar barındıran tasavvuf ve tarikatları ise heterodoks olarak kabul etmektedir. Bu anlamda Heterodoksi çizgisinin aşırı uçlarında dolaşarak tamamen dışlanan tarikatlar de bulunmaktadır. Habibiyye, Evliyaiyye, Şumrâhiyye, İbâhiyye, Hâliyye, Hulûliyye, Hûriye, Vûkûfiyye, Mütecâhiliyye, Mütেকâsiliyye ve İlhâmiyye bu gruba giren tarikatlardır. Bu gruplardan bazıları kendilerini Allah’ın sevgili kulu olarak görmekte ve ibadet yapmak zorunda olmadıklarını düşünmektedir.²³

Tarikatları, seyr ü sülûk yöntemlerine göre ruhanî, nefsanî ve şüttâr olmak üzere üçe ayıranlar da bulunmaktadır. Buna göre, ruhânî tarikatlar,

²² Ebu Zehra, *İslam’da Siyasi İtikadî ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 23.

²³ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 157; Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 316.

nafile ibadet, zikir ve rabıta gibi ruhu besleyen pratiklerle seyr ü sülûku (Allah'a yolculuğu) tamamlamaya çalışmaktadır. Nefsânî tarikatlar, ibadetlerin yanına riyazet ve mücahedeyi de ekleyerek bir basamak daha üstte bulunmaya çalışmaktadır. Şüttâr tarikatlar ise aşk yolunu tercih etmektedir.²⁴

Tasavvufun kurumsal mekânları olan dergâhlar, eğitim yeri olarak müritlerin ahlaken yetiştirildiği; mürşitlerin irşâd için hazırlandığı yerlerdir. Dönemin şartlarına göre dergâhlardaki eğitim ve öğretim hizmetleri, nazarî ve amelî olmak üzere iki yolla yapılmaktaydı. Nazarî olan eğitim daha çok "mürşitlerin müritlere yaptığı nasihatlar"dan oluşurken amelî eğitim "riyazet, itikâf, nafile oruç ve namaz, kırk gün süreli halvet ve çile" türü şeyler ile "sema ve zikir"den oluşmaktaydı.²⁵ Gölpınarlı bu ayırmadan hareketle tasavvufun üç ayrı yönüne dikkat çekmektedir: Nazarî tasavvuf, teessürî-ruhî tasavvuf, ayin ve erkân.²⁶

Hem kendisi somut ve nesnel bir kurum olan hem de İslamî pratiklerin kurumsallaşmasında rol oynayan tarikatların sayısı oldukça fazladır. Büyük çoğunluğu Sünnî, az bir kısmı Şîî* ve bâtinî (Hurûfiyye, Kalenderiyye, Haydariyye, Babaiyye) olan bu tarikatların ortaya çıkışında itikadî, coğrafi, tarihî ve sosyal birçok sebep rol oynamıştır.

Günümüze kadar varlığı devam eden birçok tarikatın adı ve kurumsallaşması hicrî altıncı/ miladî on ikinci yüzyılda başlamış, zamanla onlarca kol ve şubeye ayrılarak dünyanın pek çok yerine yayılmıştır. Bu tarikatların çoğu, silsilesini Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Bununla birlikte, silsilesini Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a dayandıran tarikatlar da bulunmaktadır.²⁷ Silsile olgusu, tarikat kurumunun meşrulaştırma ve haklılaştırma araçlarından en önemlisidir. Kendi varlığını devam ettirebilmek ve kabullerini yeni nesillere aktarabilmek için silsile vb. birçok meşrulaştırma ve haklılaştırma referanslarına ihtiyaç duyan tarikat kurumları esasına Kur'ân ve sünneti temel referanslar olarak kabul etmektedir.

²⁴ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 317.

²⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 133.

²⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin Hayatı Eserleri Felsefesi* (İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2015), 146.

* Schimmel, Şii dünyası ile tasavvuf kuramları arasındaki ilişkinin tümüyle henüz açığa kavuşturulmadığını dile getirmektedir. (Annemarie. Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık. (İstanbul: Alfa Yayınları, 20018), 131.)

²⁷ Reşat Öngören, "Başlıca Tarikatlar, Tarikatların Kurumsallaşması", *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 255.

Tasavvuftaki imana ve itikada ait kalbî yönelimler ve soyut kabuller tarikat kurumlarıyla birlikte, müesseseleşmiş, somutlaşmış ve görünür hale gelmiştir. Tasavvuf, toplumun gündelik yaşam bilgileri, kabulleri ve değerleri olarak düşünüldüğünde, tarikat bu bilgiler ve kabuller üzerine inşa edilmiş olan bir nesnelliğe karşılık gelmektedir. Bu nesnel durum kurumsallaşmadır.

Birçok İslâmî pratiği kurumsallaştıran ve müslüman dünyayı derinden etkileyen kurumsallaşmış tarikatlardan önde gelenleri şunlardır: Yeseviye (Ahmed Yesevî, ö. 562/1166), Kadiriye (Abdülkadir Geylanî, ö. 562/1166), Rifaiye (Ahmed Rifaî, ö. 578/1182), Medyeniye (Ebu Medyen Şuayb b. Hüseyin, ö. 590/1193), Kübreviye (Necmeddin Kübra, ö. 618/1221), Sühreverdiye (Ebu Hafs Ömer Suhreverdî, ö. 632/1234), Çeştiye (Muinuddin Hasan Çestî, ö. 633/1235), Şazeliye (Ebu'l-Hasan Şazelî, ö. 656/1258), Bektaşiyeye (Hacı Bektaş Veli, ö. 669/1270), Bedeviye (Ahmed b. Ali Bedevî, ö. 675/1276), Desukiye (İbrahim Desukî, ö. 693/1293), Mevleviye (Mevlana Celaleddin Rumî, ö. 672/1273), Sa'diye (Saduddin b. Musa Cebbavî, ö. 700/1300) Nakşibendiye (Bahauddin Nakşibendî, ö. 791/1388), Halvetiye (Ömer b. Ekmeluddin Lahicî, ö. 800/1397) ve Bayramiye'dir (Hacı Bayram Veli, ö. 833/1429). Bu tarikatlar birçok İslâmî değeri pratikleştirmiştir. Bu pratiklerden bazıları şunlardır: hamd, salâtüselâm, dininde ve ahdinde muhkem durmak, kişilerin ayıp ve kusurlarını araştırmamak, muhtaç olanlara insaf ve merhamet etmek, yaramaz ve çirkin huyları terk etmek, tevbe etmek, sünnete bağlı yaşamak, şeriata muhalif bid'atlardan kaçınmak, ruhsat yerine azimeti tercih etmek, zulüm ve haksızlık yapmamak, borç sahibi ile helalleşmek, Allah'ın isimleri ile meşgul olmak.

4. Tarikatların İslami Pratiklerin Kurumsallaşmasına Katkısı

Oluşum dönemlerinde farklı bölgelerin tasavvuf hareketleri ilk bakışta fark edilemeyecek düzeyde birbirleriyle temas halinde olmuştur. Örneğin, sûfiyye hareketi Bağdat'ta teşekkülünü sürdürürken başka bölgelerde Müslüman cemaatler arasında, sûfi olarak bilinmeyen fakat Bağdat sûfilere ile benzer görüş ve pratiklere sahip bazı kişi ve gruplar bulunmaktaydı. Mevcut kanıtlar, bu müstakil cemaatlerin birbirleriyle temas hâlinde olduklarını göstermektedir. Bu temaslar zamanla bütün bağımsız mistik grupların sûfi

terimi ile isimlendirilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu adlandırma, süreçle birlikte tasavvuf hareketleri arasındaki güçlü iletişim ağını ortaya çıkarmıştır.²⁸

Anadolu'da yayılan tasavvuf hareketleri de benzer süreçler yaşayarak kurumsallaşmaya/tarikatlaşmaya doğru evrilmişlerdir. Bu evrilme ile birlikte kurumsallaşmanın göstergeleri olan ortak rutin alanlar, hiyerarşiler, statüler, otoriteler ve pratikleştirme olguları görünür olmaya başlamıştır.

Kurumsallaşmalarını tamamlayan tarikatlar, İslâm dünyasının farklı bölgelerinde mikro düzeyde sosyal güç merkezleri üretmeye başlamışlardır. Lokalize alanlarda otoritelerini tesis eden bu tarikatlar, genellikle güçlerini manevî akrabalık ve silsilelerden almaktaydı. Hicrî altıncı/miladî on ikinci yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında takriben bir yüzyıl sonra da Anadolu coğrafyasında fonksiyonelleşmeye başlayan silsile vb. güç alanları, tarikat kurumlarındaki dağınıklığı ortadan kaldırmış ve bütünleşmeyi sağlamıştır.

Kurumsallaşmasını tamamlayan her tarikat, kendi mesleğine/meşrebine ait ritüelleri (İslâmî pratikler/âdâb ve erkân) genel geçer kabuller düzeyine taşımının gayreti içinde olmuştur. Birçok İslâmî pratiği kurumsallaştıran ve müslüman dünyayı derinden etkileyen bu tarikatların bir kısmı ve kurumsallaştırdığı İslâmî pratiklerden bazıları şunlardır:

Kâdiriyye: Bu tarikatın İslami pratiklerin kurumsallaşmasına katkısı ilk dönem tarikatlardan birisi olması itibarı ile önemli olmuştur. Tarikatın kurucu aktörünün [Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1165-66)] hem anne hem de baba tarafından silsile yoluyla Hz. Peygamber'e dayanması ve güçlü bir karizmaya sahip olması tarikatının kurumsallığını sürdürebilir kılmıştır. Özellikle hamd, salâtüselâm ve duaların gündelik bir pratik olarak davranışlara yansımada Kâdiriyye'nin azımsanamayacak katkısı olmuştur.

Kâdiriyye'nin kurumsal uygulamalarında zikir cehri (sesli) dir. Zikir oturarak, ayakta, sallanarak veya dönerek yapılabilmektedir. Zikirde, tevhid ve lafza-i celâl çekilmektedir. Toplu olarak yapılan zikir devran şeklinde icra edilmektedir.

Rifâiyye: Rifâiyye pratiğinde zikir tek başına ve her müridin kendi işiteceği kadar cehrî (sesli) yapılmaktadır. Toplu zikir ise hem oturarak hem de ayakta yapılmaktadır. Zikir meclislerinde Ahmed er-Rifâî'nin (ö. 578/1182) tertip ettiği evrad ve hizb okunmaktadır. Rifâiyye'de belli gün ve gecelerde zikir

²⁸ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 3, 47.

sırasında “burhan” denilen kerametler gösterilmektedir. Burhan pratiği, Rifâiyye’yi diğer tarikatlardan farklı kılan en ayırıcı özelliğidir.

Rifâiyye şu İslâmî pratiklerin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur: dininde ve ahdinde muhkem durmak, şeriat ve tarikata lazım olan şeyleri öğrenmek ve uygulamak, kişilerin ayıp ve kusurlarını araştırmamak, muhtaç olanlara insaf ve merhamet etmek, yaramaz ve çirkin huyları terk etmek.

Sühreverdiyye: Ebu Hafs Şihabüddîn Sühreverdî (ö. 632/1234), tarikatlardaki âdâb ve erkâna, âyeta ve hadislerdeki işaretlerden hareketle delil bulan bir sûfidir. ²⁹ Sühreverdî’nin bu tutumu, Berger’in dinî yasallaştırmalar bağlamında dile getirdiği “beşerî bir realiteyi kutsal bir realiteye bağlayarak ona nihai ve kalıcı bir görünüm verilmesi”³⁰ vurgusuna denk düşmektedir.

Sühreverdiyye, halvet hâlinde, kalbin de iştirakiyle lâ ilâhe illâllah zikrine devam etme esası üzerine kurulmuştur Cezbe ve coşkunluğa ait pratik yansımaları İslâm şeriatının sınırları içinde tutmaya çalışan Sühreverdî’nin, fütüvvet teşkilatıyla süreklilik arz eden münasebetleri dikkat çekmiştir.

Şâzeliyye: Bu tarikat, ilim erbabının rağbet ettiği tarikat olmuş, Afrika’da kültür ve medeniyet havzasının gelişmesine öncülük etmiş, en çok okunan vird ve hizblere sahip olmuş, şer’î esaslara ciddiyetle bağlı kalmış, Afrika’da Ehl-i sünnet anlayışının güç kazanmasına katkı sağlamış bir tarikattır. ³¹ Batılı mütefekkir Rene Guenon tarafından da benimsenen Şâzeliyye, Batılı birçok mütefekkirin tarikatı hâline gelmiştir. Tarikatın günümüzdeki bu formu Rene Guenon Şâzeliyyesi olarak adlandırılmaktadır. ³²

Şâziliyye’de mârifet kavramına önemli düzeyde vurgu yapılmaktadır. Şâziliyye kerametler ve olağanüstü hâller konusunda mutedil bir yol izlemiştir. Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 656/1258) özellikle keşif konusunda dinin temel kaynaklarının esas alınması gerektiğini dile getirmiştir. O, tarikat pratiklerinin kurumsallaşmasında ölçü olarak Kur’ân ve sünneti ön plana çıkarmıştır. Ona göre bir şey iki adil şahide yani Kur’ân ve sünnete dayandığı sürece kabul

²⁹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 298.

³⁰ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 98.

³¹ Kadir Özköse, “Sudan’da Tasavvufî Hayatın Şekillenmesine Kâdiriyye ve Şâziliyye Tarikatlarının Etkisi”, *Sufiyye* 10(2021),163-178.

³² Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 336-337.

edilebilir.³³ Şâziliyye’de bu iki temel eksenin dışında oluşacak pratikler İslâmî olarak kabul edilmemiştir.

Bektâşiyye: Anadolu’da faaliyet gösteren tarikatlar içinde davranış pratiklerini en çok kurumsallaştıran tarikatların başında Bektaşîyye gelmektedir. Tarikat, Hacı Bektâş-ı Velî’den (ö. 669/1271 [?]) uzun zaman sonra³⁴ kurumsallaşan bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bektaşîyye pratiği (âdâb-erkânı) birçok akım ve kültüre ait unsurları içermektedir. Bunlar Sünnî gelenekten çok Hurûfiyye, Aleviyye, İseviyye ve Şamanizm karışımı³⁵ mistik pratiklerdir.

Bektâşîlik, ikinci pîr olarak kabul edilen Balım Sultan’la (Hızır Bali) birlikte farklı bir karaktere bürünmüştür. Balım Sultan Hurûfî ve Şii unsurların karışımından meydana gelen Balım Sultan Erkânını uygulamaya başlamıştır. On iki imam töresi, bekâr yaşama ve kulağa küpe takma bu erkândan bazılarıdır. Bektaşîliğin muharrem matemi, baş okutma ve düşkünlük gibi kurumsallaşan pratikleri mevcuttur. Bu pratiklerin uygulandığı ayinler sırasında saz eşliğinde nefes denilen ilahîler söylenmektedir. Bektaşîlikte kurban kesme, dolu içme, lokma yeme vb. pratiklere mahsus gülbanklar bulunmaktadır. Ocak’a göre bu gülbanklarla eski şaman duaları arasında görülen benzerlikler, Bektaşîlik’teki Şamanizm tesirlerini belgeleyen noktalar³⁶dır.

Nakşibendiyye: Nakşibendiyye pratiğinde hafi (gizli) zikir esastır. Nakşîyye’de dört aşamada mârifetullaha ulaşılmaktadır. Bu aşamalardan ilk ikisi olan şeriatla zâhir, tarikatla da bâtın temizlenmektedir. Daha sonra hakikatle Allah’a yaklaşılarak mârifetullaha ulaşılmaktadır. Nakşibendiyye’nin kurumsallaştırdığı İslâmî pratiklerin başında sohbet ve rabîta gelmektedir. Nakşibendiyye seyr ü sülûkunda rabîta önemlidir. Bu tarikatta rabîta, şeyhin suretini düşünme şeklinde uygulamaktadır. Rabîtanın gayesi kalbi dünyevî düşüncelerden temizlemek, mürşidin ruhaniyetinden feyiz almak ve gıyabında onunla mânevî beraberlik tesis etmektir.³⁷ Nakşibendiyye’ye mahsus zikrin adı hatm-i hâcegân’dır. Tarikatta yabancılar zikre alınmamaktadır.

³³ Ahmet Murat Özel, “Şâzeliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/387-390.

³⁴ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 282.

³⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 282-283.

³⁶ Ahmet Yaşar Ocak, “Bektâşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 373-379.

³⁷ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/335-342.

Nakşibendiyye'nin kurumsallaşmasına katkıda bulunduğu İslâmî pratiklerden bazıları şunlardır: tövbe etmek, sünnete bağlı yaşamak, şeriate muhalif bid'atlardan kaçınmak, ruhsat yerine azimeti tercih etmek, zulüm ve haksızlık yapmamak, borç sahibi ile helalleşmek, kazaya kalan namazları hesaplayarak kılmak ve Allah'ı çokça zikretmek.³⁸

Halvetiyye: Lâ İlâhe illâllah zikrini yerleşik bir gelenek hâline getirmek, Allah'ın yedi ismi ile meşgul olmak ve kalbi saflaştırarak temizlemek³⁹ Halvetiyye'nin kurumsallaşmasına katkıda bulunduğu İslâmî pratiklerdir.

Bayramiyye: Bayramiyye'nin İslâmî pratiklerin kurumsallaşmasına katkısı çok yönlü olmuştur: Hacı Bayrâm-ı Velî'nin (ö. 833/1430) çiftçilik yaparak emeğiyle geçinmesi, müritleriyle imece usulü ekin kaldırması, esnaf arasında Ahî Baba olarak tanınması onun sosyal hayatının canlı olduğunu ve halkla bütünleşen bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin çarşı pazar dolaşarak dilenmesi, sadaka ve zekât toplayıp müritlerine dağıtması ondaki Melâmî meşrep tutuma işaret etmektedir. Bayramî dervişlerinin nefisleriyle sürekli mücadele halinde oldukları ve gece gündüz ibadet ettikleri bilinmektedir. Bu ekole mensup dervişlerin yaptıkları hizmetler sonucu mazhar olacakları ilahî nimetlerle asıl bayramı ahirette yapacakları ve bunun için kendilerine Bayramî denildiği kaydedilmektedir. Esmâ zikrine dayanan bir irşâd usulünü benimseyen Bayramîler, cehrî zikri esas almaktadır. Bayramîlerin halvette okuyacakları salavatlar, kelime-i tevhid sayısı, ihlas vb. sureler kurumsal yapı içinde tespit edilmiştir.⁴⁰

Öte yandan Bayramiyye dervişlerinin savm-ı visal tuttıkları, vecde gelip haykırdıkları, taçlarının büyük ve uzun olduğu, kendileri veya başkaları için dilendikleri, asa kullandıkları, abâ, eski ve yamalı elbiseler giydikleri, halvete girip kırk gün çile çıkardıkları, Allah'ın rüyada görülebileceğine ve Miraç'ta Hz. Peygamber'in Allah'ı zâhir gözüyle gördüğüne inandıkları da bilinmektedir.⁴¹

5. Modern Dönemde Tarikatların Yeni Konumu

Modernleşme on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve zamanla bütün dünyaya yayılan toplumsal bir yaşam biçimi ve örgütlenme şeklidir. Modernleşme belli bir dönemin adı olmaktan çok sürekliliği ve gelecek

³⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 296.

³⁹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 289.

⁴⁰ Fuat Bayramoğlu & Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/269-273.

⁴¹ Bayramoğlu & Azamat, *Bayramiyye*, 269-273.

tasavvurunu içeren bir olgudur. Bu olgu inanç ve değerler bağlamında insanı merkeze alan ve onun dışında maddî/mânevî otorite tanımayan bir düşünce sistemidir.

Modernleşme, toplumsal hayatı geleneksel kalıplardan eşi görülmemiş düzeyde koparmaktadır. Giddens'a göre modernleşme olgusunun gerçekleştirdiği dönüşüm yaygınlık açısından küresel düzeyde seyrederken yoğunluk açısından bireysel ilişkilerden, gündelik hayata, değerlere ve inançlara kadar toplumsal hayatın bütününe kapsamaktadır.⁴²

Bauman modernliği Batı Avrupa'da yaşanan entelektüel bir dönüşüm, Aydınlanmanın kültürel bir proje olarak gelişmesi ve kapitalizmin bir hayat tarzı olarak dünya toplumlarına empoze edilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre entelektüel dönüşüm felsefeyi, edebiyatı ve sanatı da içeren derin bir toplumsal/yapısal değişime işaret ederken kapitalizm, endüstri toplumunun olgunluğa erişip genel bir yaşam biçimine dönüşmesidir.⁴³

Modernleşme yeni bir toplum tasavvuru önermekte, bütün toplumları kapsayan evrensel ilkeler dayatmakta ve Avrupa modernliğini tarihsel tekâmülün en iyi aşaması olarak göstermektedir.⁴⁴ Bu bağlamda yerkürenin tamamına bir düzen biçme hedefi güden modernleşme toplumsal değişimi; siyasî, idarî ve iktisadî rasyonalizasyonu ve toplumun yeniden yapılanmasını ifade etmektedir. Bu olgu kendini sanayileşme, kentleşme, demokratikleşme ve bürokratik örgütlenme olguları üzerinden takdim etmektedir.

Weber'e göre modernleşme bilimsel bilginin gündelik hayata uygulanması, sihirli ve irrasyonel inançların erozyonu, her şeyin hassas ölçüldüğü bir para ekonomisinin gelişmesi, dinsel değerlerin sekülerizasyonu ve verimlilik uğruna realitenin değerini yitirmesidir. Weber tüm bu özelliklerin sadece Batı'da bulunduğunu ifade ederek modernleşme ile Batı arasında doğrusal bir ilişki kurmaktadır.⁴⁵

Batı toplumlarında Aydınlanma, Sanayi Devrimi, çoğulculuk, bireysellik, üretim ve sınıf çatışmalarına işaret eden modernleşme, Doğu toplumlarında

⁴² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 12.

⁴³ Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 15.

⁴⁴ Ergün Yıldırım, *İslam Toplum Tasavvuru İslam Modernleşme ve Toplum* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 36.

⁴⁵ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* çev. Zeynep Aruoba (İstanbul: Hil Yayın, 1997), 13-25.

reformcu seçkinlerin modernist yönelimlerine işaret etmektedir. Modernleşmenin temel kabulüne göre Avrupa dışı bütün toplumlar Avrupa'nın geçtiği (varsayılan) doğrusal tarih çizgisinden geçeceklerdir. Çünkü modernleşmek Avrupalı olmakla eş anlamlıdır. Bu kabule göre, Avrupalı olmayan dünya halkları modernleşme süreçlerinde kendi inanç ve düşünce iklimlerinden kopacaklardır. ⁴⁶ Bu anlamda Batının modernleştirme sürecinde diğer toplumlarla geliştirdiği ilişki yerine göre demokrasi, çoğulculuk, katılım çerçevesinde şekillenirken çoğu zaman pozitivizm, katı laiklik, jakobenizm ve sömürgeleştirme tarzında ilerlemiştir.

Said Halim Paşa modernleşme olgusu bağlamında Batı ve Doğu toplumları arasındaki düşünce ve ruh farkına dikkat çekmektedir. Ona göre Batı ruhbanlık, asillere imtiyaz ve sınıflar arası çatışmalarla ön plana çıkarken Doğu, İslâmiyet'le şerefliğin neticesinde millet, mezhep ve ırk farkı gözetmeksizin herkese adalet, eşitlik ve kardeşlik kanununu uygulama pratiği ile ön plana çıkmıştır. ⁴⁷

Dolayısı ile yeni bir muhayyile sunan modernite radikal bir toplumsal değişim ön görmektedir. Müslüman toplumların modernleşme ile olan ilişkilerinde bu radikal değişim özellikle modernleşme-din ilişkilerinde ön plana çıkmıştır. Bu ilişkide modern Batı genelde dönüştüren, müslüman dünya ise genelde dönüşen konumunda olmuştur. Örneğin Osmanlı toplumunda modernleşme, din olgusunu derinden etkileyen uluslaşma ve dinî kurumsallaşmaları zayıflatan bireyselleşme süreçlerini ortaya çıkarmıştır. Kurumsal yapılanması zayıflayan dinî alanların başında tasavvuf gelmektedir. Modernleşme sürecinin kurumsal tasavvuf (tarikatlara) üzerindeki çok yönlü etkisi bu geleneksel kurumların tasfiyesi, tasavvuf ve meşâyih'in konumunun değişmesi ile sonuçlanmıştır.

Modernleşmenin tarikatların sosyo-politik konumlarını doğrudan etkilemesi, Osmanlı devletinde özellikle on beşinci yüzyıldan sonra siyasal anlamda güçlü merkezi konum elde eden tarikatların bu konumlarını kaybetmeleri ile sonuçlanmıştır. Tarikatlar özellikle II. Mahmut dönemi ile birlikte güç kaybı yaşamaya başlamışlardır. Erken Cumhuriyet döneminin zorla modernleştirme politikaları bu güç kaybını daha da ileriye taşımış ve

⁴⁶ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme* (Metis Yayınları, 2014), 20-45.

⁴⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 77.

tarikatların faaliyetlerinin yasaklanması ile sonuçlanmıştır. Tarikat hareketleri yaşanan siyasal değişimler ile birlikte günümüzde büyük canlılık kazandıkları halde hukukî olarak hala yasaklı dinî gruplar olmaya devam etmektedirler.

Tasavvufun kurumsal kimlikle yani tarikat grubu kimliği ile icra ettiği faaliyetler ve bireyin davranışları için koyduğu normlar modernleşme süreci ile birlikte zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflamada devletin tarikat hareketlerine karşı tutumu etkili olmuştur. Dolayısıyla modern dönemde siyasal erkin tarikatların zihniyet ve tutumlarına karşı gösterdiği refleks tarikatların güçlü konumlarını sarsmıştır ve etkilerini büyük ölçüde kırmıştır.

Öte yandan modernleşmenin küresel boyutu ve toplumları, şehirleri, sosyal grupları ve ilişki biçimlerini birbirine benzeten özelliği tarikatların faaliyet tarzlarını, kurumsal yapılanmalarını ve bireysel tercihlerini birbirine benzeştirmiştir. Gelenek modernleşirken⁴⁸ her grup geleneksel değerlerini yeni formlar içinde devam ettirme yoluna gitmektedir. Fakat tarihsel geçmişlerini sürdürmek isteyen bütün tarikat hareketlerinin isimleri dışında birçok fonksiyonu değişime uğramıştır.⁴⁹

Modern dönem tarikat hareketlerinin ilişki biçimlerini tektipleştirmiş, iletişim kanallarını eşitlemiş ve kurumsallaşma şekillerini standartlaştırmıştır. Cumhuriyetin modernleştirme politikası ve tarikatları yasaklama siyaseti dergâhların kapanması ile sonuçlanınca bu hareketler zaman içinde vakıf ve dernek gibi sivil toplum kuruluşları olarak yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Yapısal değişim yeni ilişki şekilleri, yeni sosyal ağlar ve yeni söylem biçimleri üretmiştir. Benzer araçlar ve uygulama şekilleri geleneksel tarikatları ve yeni dönem dinî grupları eşitlemiştir. Modernleşme ve küreselleşme ile birlikte yaşanan çoğulculuk, sekülerizm ve bireyselleşme, dinle kurulan ilişki biçimini değiştirmiş, anlam kırılmalarını beraberinde getirmiş ve geleneksel tarikat formu içinde, çağ ile iletişim kurmak zorlaşmıştır. Bu durum, modern çağın yeni ilişki şekilleri içinde doğup gelişen Nurculuk ve Süleymancılık gibi dinî hareketleri ortaya çıkarmıştır. Geleneksel tarikat hareketleri de kurumsal yapılarını bu yeni döneme göre dönüştürme yoluna gitmek durumunda kalmıştır. Yaşanan bu dönüşüm hareketleri, yapısal olarak bir seviyeye çekmiştir. Geleneksel tarikatlar kendilerini modern araçlar üzerinden yeniden

⁴⁸ Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan Türkiye’de İslami Oluşumlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 19.

⁴⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 84-85.

inşa etmiştir. Modern dönemin kurumsallaşma şekilleri üzerinden güncellenen tarikat hareketlerinin yeni versiyonlarında, iç içe geçişler, etkilenmeler söz konusu olmuştur. Modernleşen bu geleneksel dinî hareketlerin ritüelleri, söylemleri ve eylemleri belirgin benzerlikler göstermektedir. Hareketlerin kurumsallaşmalarına ve davranış pratiklerine ait sözkonusu benzerlikler tarihî, kültürel ve fikrî sebepler kadar modernleşme ve küreselleşme olgularına da dayanmaktadır.

Şu gerçeğin altı çizilmelidir: Türkiye'deki geleneksel tarikat hareketlerinin faaliyetleri, erken Cumhuriyet döneminin zorla modernleştirme politikaları sonucu yasaklanmış ve mensupları zorla kovuşturulmaya maruz bırakılmıştır. Bu durum hareketlerin faaliyet alanlarını yer altına itmiştir. Zaman içinde değişen siyasal iklim, hareketlerin, gün yüzüne çıkarak tarihî kökleri üzerinde yeniden yapılanmalarını beraberinde getirmiştir. Yeniden canlanan bu tarikat hareketlerinin geleneksel formlar içinde fonksiyon icra etme imkânları ortadan kalkmıştır. Bu durum onların, zaman içinde, Nurculuk ve Süleymanlık gibi modern dinî hareketlere benzer faaliyet alanları geliştirmelerini zorunlu kılmıştır.⁵⁰

Toplumsal dünyada modernleşme süreci ile birlikte yaşanan değişim, tebliğin dili ile ilgili bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Modern döneme özgü dinî grupların başında gelen Risale-i Nur hareketinin öncü şahsiyeti Said Nursi'nin yaşanan toplumsal değişime uygun yeni bir söylem ve eylem biçimi geliştirdiği görülmektedir. Risale-i Nur hareketi, tebliğ dili ve eylem modeli olarak tarihsel geleneklerin ürünü olan fıkıh, kelâm ve tasavvuf kurumlarının uygulama biçimlerini –bir manada- aşan bir görünüm sergilemektedir. Bu harekete ait eylem modelinin Hz. Peygamber ve asr-ı saadet uygulamalarına göre şekillendiği, hareketin kurucu aktörü ve lideri Bediüzzaman tarafından dile getirilmektedir.

Asr-ı saadet sonrasında ortaya çıkan fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi araçsal kurumlar, değişen toplumsal şartların ortaya çıkardığı tarihsel yapılanmalar olarak esasında İslâm'ın hem teorik hem de pratik çerçevesine ek ibadet, cemaat ve ahlak anlayışları inşa etmişler ve İslâmiyet ile toplumsal hayat arasında kurulan bağın derinleşmesine katkı sağlamışlardır. İslâm'ın temel referansları olan Kur'ân ve sünnetin yorumları üzerine inşa edilen fıkıh, kelâm

⁵⁰ İbrahim Kaygusuz, "Anadolu Tasavvuf Hareketlerinin Kökenleri ve Eklektik Karakteri", *Turkish Studies - Religion*, 16/1 (2021), 33-55.

ve tasavvuf, süreçle birlikte tarihsel tebliğ ve temsil kanalları olarak kurumsallaşmışlardır. Modern döneme özgü yeni bir cemaat olan Risale-i Nur hareketinin kurucu aktörü olan Said Nursi bu tarihsel tebliğ/temsil kanallarından birisi olan tarikat olgusu ile kendi mesleği arasında dikkat çekici bir tutum geliştirmektedir. Said Nursi'nin "Risale-i Nur mesleği, tarikat değil, hakikattir, Sahabe mesleğinin bir cilvesidir. Bu zaman tarikat zamanı değil, imanı kurtarmak zamanıdır. "⁵¹ şeklindeki ifadeleri ile bu tutumunu dile getirmektedir.

Nursi'nin "zaman tarikat zamanı değildir" söylemi zühd veya tasavvufun özüne değil kurumsal kimliğe bürünmüş tarikat yapılanmalarının bazı eylem biçimlerine ve itikadî yaklaşımlarına dönüktür. Bu söylem, "modern dönemin şartlarının tebliğin dilini ve geleneksel tarikatların formlarını değiştirdiğini bu durumun tarikatların uygulama biçimlerini fonksiyonsuz bıraktığını ve neticede tarikatların toplumsal konumlarının değiştiğini ve eski misyonlarını aynıyla yerine getiremeyeceklerini" ifade eder mahiyettedir. Söylemin dönemsel olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.

Esasında tarihsel süreçlerin ürünü olarak ortaya çıkan tarikat hareketleri kişiler, meşrepler ve kültürel coğrafyalara göre şekillenen zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Bununla birlikte tarihsel süreçte farklı inanç grupları ile temasa geçmek düşünsel etkilenmeleri ve itikadî bazı sapmaları beraberinde getirebilmiştir. Örneğin tasavvuf hareketleri kadim kültürlerden etkilenerek Hurûfiyye, İbâhiyye vb. yorumlar geliştirebilmişlerdir. Öte yandan kurumsallaşan tarikatların farklı dönemlerde siyasal iktidarlarla çeşitli dünyevî ilişki biçimleri geliştirdikleri ve/veya çatışma yaşadıkları bilinmektedir. Bu eylem biçimleri tarikat hareketlerinin sosyopolitik tutumlarına ait zaafolar olarak dile getirilmektedir. Bu tutumlar hem güncel tarikat hareketlerinin eylem ve söylem biçimlerine yansiyabilmekte hem de bu hareketlere dönük tartışmaların konusu olabilmektedir.

Sonuç olarak Said Nursi'nin tarikat hareketleri ile ilgili tarihsel hafızayı ötelemediği/önemsediği ama -tartışmaların geri planından haberdar olarak- bu tarihsel tecrübenin ötesine uzandığı ve doğrudan asr-ı saadet, sahabeler ve Hz. Peygamber'le imanî/itikadî bir bağ kurarak yeni bir söylem ve eylem biçimi geliştirdiği anlaşılmaktadır.

⁵¹ Bediüzzaman Said Nursi, *Emirdağ Lahikası* (İstanbul, Söz Yayıncılık, 2012), 98.

Sonuç

İslâmî pratiklerin kurumsallaşmasında tasavvuf hareketleri önemli düzeyde rol oynamışlardır. İslâm dininin bir yorum biçimi olan tasavvufun itikadî kabulleri tarikatlar üzerinden pratiğe dönüşmüş ve kurumsallaşmıştır. Kurumsallaşan tasavvufa ait bu pratiklere tarikat dilinde âdâb ve erkân denilmektedir. Standartlaştırılan İslâmî pratikler hem tarikatlara ait mekânlarda hem de gündelik hayatın akışı içinde uygulanabilmektedir. Tasavvufun tarikatlar yolu ile kurumsallaştırdığı İslâmî pratiklerden bazıları şunlardır: tövbe, sabır, tevekkül, ihlas, şükür, muhabbet. Bu pratikler, âyet ve hadislerden içtihat yoluyla çıkarılmıştır. Bu içtihatlar genellikle tarikatların kurucu aktörlerine veya saff-ı evvel önderlerine aittir. Tarikat hareketlerinin mürit, müntesip ve takipçileri bu pratikleri gündelik hayatlarında uygulamaktadırlar.

Avrupa'da ortaya çıkan, Aydınlanmayı ve kapitalizmi bir hayat tarzı olarak dünyaya empoze etmeye çalışan modernleşme olgusunun müslüman toplumların gündelik hayatı, bireysel ilişkileri, inançları ve değerleri üzerinde önemli düzeyde etkisi olmuştur. Yeni bir toplum tasavvuru öneren ve evrensel ilkeler dayatan modernleşme çoğulcu, bireyselci ve seküler hayat tarzı bağlamında radikal bir toplumsal değişim ön görmektedir. Müslüman toplumların modernleşme ile olan ilişkilerinde bu radikal değişim din özelinde somutlaşmıştır.

Din-toplum ilişkilerini çok yönlü olarak etkileyen uluslaşma akımı ile dinî kurumsallaşmaları zayıflatan bireyselleşme süreci modernleşmenin İslâm dünyasında ortaya çıkardığı yeni iki durum olarak karşımıza çıkmıştır. Uluslaşma ve bireyselleşme sonucu kurumsal yapılanması zayıflayan dinî alanların başında tasavvuf gelmektedir. Süreç ile birlikte Türkiye örneğinde olduğu gibi tarikatlar tasfiye edilmiş ve meşâyihin konumu değişmiştir. Esasında tarikatlar II. Mahmut dönemi ile birlikte güç kaybı yaşamışlardır. Osmanlı modernleşmesi ile birlikte siyasal yönetimlerin tarikat gruplarına karşı negatif tutum sergilemesi bu hareketlerin güçlü konumlarını zayıflatmıştır. Erken Cumhuriyet döneminin zorla modernleştirme politikaları ise oldukça radikal uygulamalar gerçekleştirmiş ve tarikatların faaliyetlerini yasaklamıştır. Böylece tasavvufun kurumsal kimliği yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış ve tarikatların bireysel davranışlar için ortaya koyduğu normların uygulanabilirliği zayıflamıştır. Cumhuriyet sonrasında yaşanan siyasal

atmosferin etkisi ile tekrar gün yüzüne çıkan tarikat hareketlerinin isimleri dışında fonksiyonlarının çoğu değişime uğramıştır.

Modernleşme süreci yeni dinî yapılanmaların ortaya çıkışını ve tebliğ dili ile ilgili bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Modern dönemde ortaya çıkan yeni dinî cemaatlerin başında Risale-i Nur hareketi gelmektedir. Hareketin kurucu aktörü olan Said Nursi yaşanan değişime uygun yeni bir tebliğ dili ve eylem biçimi geliştirmiştir. Risale-i Nur hareketinin, tebliğ dili ve eylem modeli modern çağlara uygunluk bakımından geleneksel dinî kurumların uygulama biçimlerini–bazı yönleriyle- aşmakta ve önemli düzeyde farklılıklar içermektedir. Bu hareketin yeni söylemi ve uygulama biçimi hem fıkıh ve kelâmın tecrübelerini içermekte hem de güçlü tarihsel konumlarını yitiren tarikat hareketlerinin hafızasını barındırmaktadır. Risale-i Nur hareketinin eylem biçiminin Hz. Peygamber ve asr-ı saadet uygulamalarına göre şekillendiği hareketin lideri Said Nursi tarafından açıkça dile getirilmektedir.

Kaynakça

- Afifi, Ebü'l-Alâ. *Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Algar, Hamid. "Nakşibendiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/335-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Bayramoğlu Fuat & Azamat Nihat. "Bayramiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/269-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Berger, Peter L. "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi". *Din ve Modernlik Toplum Bilim Yazıları I*. Der. ve çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Chevalier, Jean. *Din Fenomeni*. Çev. Mehmet Aydın. Konya: Litera Türk Yayınevi, 2011.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan Türkiye'de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Durkheim, Emile. *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. Çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi, 2010.

- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. Çev. Abdulkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. Çev. Turgut Kalpsüz. Haz. M. Rami Ayas. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2016.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. haz. Hüseyin Özel & Cemal Güzel. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*. Metis Yayınları, 2014.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlâna Celâleddin Hayatı Eserleri Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2015.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Günay, Tümer. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gürer, Dilaver. “Tasavvufun Müstakil Bir İlim Haline Gelişi Tasavvufun Gelişimi”. *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Gürer, Dilaver. “Tasavvufun Konusu ve Gayesi”. *Tasavvuf El Kitabı*. ed. Kadir Köse. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Gürer, Dilaver. *Düşünce ve Kültür’de Tasavvuf*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Halim Paşa, Said. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kaygusuz, İbrahim. “Anadolu Tasavvuf Hareketlerinin Kökenleri ve Eklektik Karakteri”, *Turkish Studies - Religion*, 16/1 (2021), 33-55.
- Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Konur, Himmet. “Zühdden Tasavvufa Geçiş Tasavvuf’un Gelişimi”, *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyri Risâlesi Sufilerin İnanç ve Ahlakı*. Çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2009.
- Küçük, Hülya. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Luckmann, Thoman. *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Problemi*. Çev. Ali Coşkun & Fuat Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Nedvi, Abdu'l-Bârî. *Kur’ân ve Sünnet Işığında Tasavvuf ve Hayat*. Çev. Mustafa Ateş. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1996.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Emirdağ Lahikası*. İstanbul, Söz Yayıncılık, 2012.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2014.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Bektaşilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 373-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Öngören, Reşat. “Başlıca Tarikatlar, Tarikatların Kurumsallaşması”. *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Özel, Ahmet Murat. “Şâzeliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özköse, Kadir. “Sudan’da Tasavvufî Hayatın Şekillenmesine Kâdiriyye ve Şâzeliyye Tarikatlarının Etkisi”, *Sufiyye*, 10 (2021), 163-178.
- Sarıkoçlu, Ekrem. *Din Fenomenolojisi Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.
- Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. Çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Alfa Yayınları, 20018.
- Sunar, Cavit. *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayın, 1997.
- Yıldırım, Ergün. *İslam Toplum Tasavvuru İslam Modernleşme ve Toplum*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Yıldırım, Ergün. *Sufî Sosyoloji Maneviyatın Toplumsal Varoluşu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Yılmaz, H. Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.